

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ

ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ:
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥΣ
ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΡΕΥΝΑ

Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον για τον περιηγητισμό και την περιηγητική φιλολογία ως ιστορική πηγή για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο είναι ζωηρότερο από ποτέ. Στο παρελθόν υπήρξαν αρκετές σημαντικές εργασίες που ασχολήθηκαν με τους περιηγητές, αξιοποιώντας κυρίως πληροφορίες που παρέχουν για ορισμένα επί μέρους θέματα ή περιοχές, ή παρουσιάζοντας κάποιο ανέκδοτο περιηγητικό κείμενο· οι συνθετικές εργασίες ήταν δυστυχώς πολύ σπανιότερες. Προσφάτως, όμως, το είδος έχει προσελκύσει επιστήμονες που ασχολούνται μ' αυτό συστηματικά και όχι περιστασιακά. Τα περιηγητικά κείμενα έχουν γίνει πλέον αντικείμενο οργανωμένης έρευνας με την οποία θα δημιουργηθεί η κατάλληλη υποδομή και τα όργανα εργασίας που θα επιτρέψουν τη διερεύνηση και αξιοποίηση του πλουσιότατου υλικού τους με πολύ διαφορετικό τρόπο απ' ότι, μέχρι σήμερα, διευκολύνοντας τόσο τις επί μέρους αναζητήσεις και συγκρίσεις όσο και την παραγωγή συνθετικών έργων. Τα σχετικά προγράμματα του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών εντάσσονται ακριβώς μέσα σ' αυτό το πνεύμα.

Μέχρι σήμερα είναι σύνηθες ή έρευνα γύρω από την περιηγητική φιλολογία να περιορίζεται στα κατά καιρούς εκδεδομένα βιβλία. Πότε πότε εκδίδεται, εν όλω ή εν μέρει, και κάποιο ανέκδοτο ταξιδιωτικό κείμενο που εντοπίστηκε, συνήθως τυχαία, σε μιά από τις βιβλιοθήκες του εξωτερικού. Αφού, όμως, είναι δεδομένη η σημασία των περιηγητικών κειμένων και για το είδος καθ' εαυτό και για τη χρησιμότητά τους ως ιστορική πηγή, είναι αυτονόητη η σπουδαιότητα και το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα ταξιδιωτικά χειρόγραφα. Συνεπώς, προβάλλεται άμεση πλέον η ανάγκη της συστηματικής έρευνας για τον εντοπισμό και την καταγραφή τους, με σκοπό το σχηματισμό μιάς βιβλιογραφίας. Αυτή θα καθιστούσε προσιτό στους ερευνητές ένα εκτεταμένο, πλούσιο υλικό ανάλογο ή και μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ήδη δημοσιευμένο. Έτσι, θα έρχονταν στην επιφάνεια νέες πηγές που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν είτε με ορθά αξιολογημένες εκδόσεις που θα βασίζονταν στην επιλογή του σπουδαιότερου ή ειδικά χρήσιμου κειμένου ανάμεσα σε πολλά διαθέσιμα, είτε με τον ερανισμό πληροφοριών από πολλά από αυτά. Παράλληλα, με τον εντοπισμό των χειρογράφων των ήδη εκδεδομένων κειμένων θα δινόταν η δυνατότητα στους ερευνητές να συγκρίνουν το χειρόγραφο με το έντυπο για να προχωρήσουν σε συμπεράσματα σχετικά με τις τυχόν επεμβάσεις και προσθήκες που έγιναν προκειμένου να δει το φως της δημοσιότητας το αρχικό κείμενο και να ελέγξουν έτσι σε μεγάλο βαθμό την αξιοπιστία του έργου, τις πηγές και τις επιδράσεις που έχει υποστεί.

Το έργο, αρχικά του εντοπισμού και εν συνεχεία του καταρτισμού βι-

βλιογραφίας ταξιδιωτικών χειρογράφων, είναι από τη φύση του δύσκολο και περίπλοκο. Τα προβλήματα επιτείνονται από την αντικειμενική δυσκολία ότι η έρευνα πρέπει να διεξαχθεί σχεδόν καθ' ολοκληρίαν στο εξωτερικό, αφού οι αναζητήσεις πρέπει να γίνουν σε βιβλιοθήκες εκτός Ελλάδος, εφόσον, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων ακόμη και οι κατάλογοι των χειρογράφων των μεγάλων βιβλιοθηκών δεν είναι προσιτοί στον Έλληνα ερευνητή στη χώρα του.

Όσον αφορά τα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα που θέτει μια τέτοια έρευνα (αλλά και τα πρακτικά που αναπόφευκτα τα συνακολουθούν) θα μπορούσαν ενδεχομένως να διατυπωθούν διάφορες απόψεις. Προσωπικά είμαι σε θέση να εκθέσω τον δικό μου προβληματισμό και προτάσεις, όπως διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια μιάς προσωπικής έρευνας για τα περιγητικά χειρόγραφα που βρίσκονται στη Βρεταννία. Η έρευνα αυτή άρχισε πριν από καιρό, συνεχίστηκε με πολλές δυσκολίες επί μερικά χρόνια, κι ελπίζω ότι κάποτε θα ολοκληρωθεί όταν βρεθεί τρόπος να υπερνικηθούν τα αντικειμενικά προβλήματα.

Ευνόητο είναι ότι θα ήταν προτιμότερο, αν πρόκειται να προχωρήσει η έρευνα με γοργούς ρυθμούς, να διεξάγεται όχι μόνο από έναν, αλλά από ομάδα επιστημόνων, με κοινούς προσυμφωνημένους κανόνες και συμβάσεις. Πρώτη και προφανής προϋπόθεση για μιά ορθολογική έρευνα για τον εντοπισμό περιγητικών χειρογράφων είναι η ανάληψή της κατά γεωγραφικές περιοχές, κράτη, από ερευνητές που έχουν μιά τουλάχιστον ικανοποιητική γνώση τόσο της περιγητικής φιλολογίας γενικά όσο και του τόπου ειδικά όπου διεξάγεται η έρευνα. Ετσι, δεν θα χρονοτριβούσαν και θα ήταν σε θέση να κινηθούν με σχετική ευκολία όχι μόνο σε κεντρικές αλλά και σε περιφερειακές και ιδιωτικές βιβλιοθήκες, και τοπικά αρχεία.

Δεν θα πρέπει καθόλου να υποτιμηθεί η δυσκολία του εντοπισμού των χειρογράφων, παρά τα υπάρχοντα βοηθήματα στις περισσότερες από τις ξένες βιβλιοθήκες και αρχεία. Πολύ συχνά ακόμη και όταν υπάρχουν διαθέσιμοι κατάλογοι χειρογράφων, ή δημοσιευμένες βιβλιογραφίες, αυτοί έχουν τέτοια διάταξη, ή είναι τόσο συνοπτικοί, ελλιπείς ή και εσφαλμένοι, που δεν επιτρέπουν εύκολα να υποψιαστεί κανείς ότι κάτι εμπίπτει στα ενδιαφέροντα της έρευνας που διεξάγεται, αν δεν γνωρίζει ότι ο συγκεκριμένος συγγραφέας ή συλλέκτης ήταν και περιγητής, κι αυτό βεβαίως εφόσον το χειρόγραφο δεν είναι ανώνυμο.

Ποιό όμως πρέπει να είναι ακριβώς το αντικείμενο της αναζήτησης; Το ερώτημα αυτό, μολονότι φαίνεται εκ πρώτης όψεως περιττό και η απάντησή του αυτονόητη, είναι πολύπλοκο και η απάντηση που θα δοθεί είναι καθοριστική για την έρευνα. Κατά την άποψή μου θα πρέπει να θεωρηθεί ότι

ο όρος περιηγητικά κείμενα χρησιμοποιείται με την ευρύτερη δυνατή έννοια και περιλαμβάνει ποικίλα κείμενα που δεν έχουν μυθιστορηματικό χαρακτήρα και παρουσιάζουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: το ότι γράφτηκαν ως αποτέλεσμα του ταξιδιού ή των ταξιδιών του συγγραφέα τους σε κάποια χώρα ή χώρες και εκθέτουν τις εμπειρίες και τις έρευνές του, τις αντιλήψεις και τις παρατηρήσεις του σχετικά με τον τόπο, ή τους τόπους, και τους κατοίκους τους. Στη συγκεκριμένη έρευνα τα γεωγραφικά όρια των ταξιδιών θα ήταν σκόπιμο να καθορίζονταν στις χώρες της πρώην οθωμανικής αυτοκρατορίας, την Ελλάδα, την Τουρκία, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, την Κύπρο, τους Αγίους Τόπους και την Αίγυπτο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η γεωγραφική αυτή κάλυψη της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου είναι η πιο ολοκληρωμένη και η πιο έγκυρη επιστημονικά και μεθοδολογικά, καθώς επίσης και η πλησιέστερη προς τα δρομολόγια που ακολουθούσαν οι ταξιδιώτες.

Έτσι, η ευρύτερη αυτή θεώρηση του είδους περιλαμβάνει στα περιηγητικά έργα *isolaria*, πορτολάνους, απομνημονεύματα, ταξιδιωτικά ημερολόγια και βιβλία ή σημειώσεις με γεωγραφικό, βοτανολογικό, αρχαιολογικό, πολιτικό ή άλλο περιεχόμενο που παρέχει περιγραφή ή καταγραφή εξ αυτοψίας περιοχών, ανθρώπων, φαινομένων ή σύγχρονων καταστάσεων μιάς χώρας. Περιλαμβάνει επίσης την ιδιωτική, και σε μερικές περιπτώσεις και την διπλωματική ή άλλη επίσημη, αλληλογραφία και τις αναφορές ή τα υπομνήματα ταξιδιωτών προς κρατικούς λειτουργούς, εργοδότες ή πάτρονές τους. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση επίσημης αλληλογραφίας δεν είναι καθόλου εύκολο να καθοριστούν πάντοτε με αυστηρή συνέπεια οι προϋποθέσεις βάσει των οποίων θα αποφασίζεται αν αυτή θα πρέπει να συμπεριληφθεί ή όχι στην έρευνα αυτή. Θα θεωρούσα ότι το βασικό και αποφασιστικής σημασίας κριτήριο για μιά τέτοια απόφαση πρέπει να είναι το κατά πόσο κυρίαρχο στοιχείο του περιεχομένου της είναι η παροχή πληροφοριών για τους τόπους που προαναφέρθηκαν και τους κατοίκους τους. Χάρτες, σχέδια, πίνακες κλπ που προέρχονται από περιηγήσεις στους ίδιους αυτούς τόπους θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται εφόσον είναι εφικτό. Κάτι τέτοιο, όμως, φαίνεται ότι δεν είναι πάντοτε εύκολο, διότι συνήθως προϋποθέτει ξεχωριστή παράλληλη έρευνα. Σε οποιαδήποτε από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις δεν παίζει κανένα ρόλο η συγκεκριμένη ιδιότητα του ταξιδιώτη και ο λόγος για τον οποίο πραγματοποίησε το ταξίδι, ή την αποστολή του.

Θεωρούμε ότι επειδή πρόκειται για μιά ελληνική έρευνα που λόγω εγγενών δυσκολιών δεν μπορεί να επεκτείνεται εξαιρετικά, διότι η διεξαγωγή της θα προσκρούσει σε ακόμη μεγαλύτερα προβλήματα, θα πρέπει να γίνει

καταρχήν αποδεκτός, έστω και απρόθυμα, ο ελληνοκεντρικός της χαρακτήρας. Επομένως, το κριτήριο στην αναζήτηση κάποιου χρονολογικού ορίου πρέπει να σχετίζεται με τα ελληνικά πράγματα, μολονότι ο γεωγραφικός χώρος της έρευνας είναι πολύ ευρύτερος. Για την χρονολογική αφετηρία δεν φαίνεται να τίθεται κάποιο πρόβλημα, αναζητεί κανείς τα δυνατόν αρχαιότερα κείμενα. Προβληματισμός υπάρχει ως προς το τελικό χρονικό όριο· σ' αυτό είναι δυνατόν να υπάρξουν, δικαιολογημένα, ποικίλες απόψεις. Ως λογική σύμβαση για το χρονικό αυτό όριο θα πρότεινα, σε πρώτη τουλάχιστον φάση, το 1830, έτος ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Η συλλογιστική που υπαγορεύει την επιλογή αυτή είναι, νομίζω, πολύ προφανής ώστε να είναι απαραίτητη η ανάπτυξη της δια μακρών· αρκεί μόνο να αναφερθούν ενδεικτικά λίγα επιχειρήματα ανάμεσα στα ποικίλα που θα μπορούσε να φέρει κανείς, όπως π.χ. η εμφάνιση του οργανωμένου τουρισμού, σε εμβρυακή έστω κατάσταση, η ύπαρξη οργανωμένου κράτους, αρχείων, ημερήσιου και περιοδικού τύπου, η εμφάνιση της φωτογραφίας κλπ. Θα ήταν όμως άτοπο να μην αναγνωρίσει κανείς ταυτόχρονα, ότι για τον υπόλοιπο δέκατο ένατο αιώνα υπάρχει μιά πληθώρα περιηγητικού υλικού που, αν υπάρξει η δυνατότητα, θα ήταν πολύ χρήσιμο να καταγραφεί, διότι δεν παύει να αποτελεί μιά σύγχρονη ενδιαφέρουσα μαρτυρία που συμπληρώνει και διαφωτίζει τις άλλες ιστορικές πηγές.

Μετά τον καθορισμό του είδους και των χρονικών και γεωγραφικών ορίων των περιηγητικών κειμένων, οφείλουμε επίσης να σημειώσουμε ότι η έρευνα θα πρέπει να συμπεριλάβει τόσο τα εκδεδομένα όσο και τα ανέκδοτα χειρόγραφα. Κατά τη γνώμη μου, που άλλωστε θα έγινε εξαρχής ήδη φανερή, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και οι δύο κατηγορίες πρέπει να αναζητηθούν και να καταγραφούν, διότι και οι δύο είναι χρήσιμες, κάθε μιά με διαφορετικό τρόπο, για τους ερευνητές.

Τα χειρόγραφα που μας απασχολούν είναι ως επί το πλείστον αυτόγραφα. Ενίοτε όμως συμβαίνει να μην σώζεται, ή να λανθάνει, το αυτόγραφο χειρόγραφο και να υπάρχει αντίγραφο του, ή και αντίγραφά του, σύγχρονο με αυτό ή μεταγενέστερο. Η ύπαρξη χειρογράφου σε αντίγραφο, φυσικά, δεν αποτελεί αιτία εξαιρέσεώς του από τη βιβλιογραφία. Θα ήταν μάλιστα ενδιαφέρον να διαπιστωθεί αν και ποιά από τα χειρόγραφα διατηρούνται σε περισσότερα του ενός αντίγραφα.

Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι οι ταξιδιώτες, είτε επειδή ήταν συλλέκτες, είτε λόγω της εργασίας τους ή της αποστολής τους, είτε ακόμη και για προσωπικούς λόγους, είχαν στην κατοχή τους ελληνικά ή ελληνικού ενδιαφέροντος χειρόγραφα, επιστολές ή άλλα έγγραφα. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις το υλικό αυτό συμβαίνει να είναι ιδιαίτερα πλούσιο και απο-

τελεί μέρος ενός μεγάλου και σημαντικού προσωπικού αρχείου που μπορεί να βρίσκεται σε μία ή και περισσότερες βιβλιοθήκες ή τοπικά αρχεία. Ανάμεσα στις τελευταίες περιπτώσεις συγκαταλέγονται το αρχείο Guilford, το αρχείο Leake, και το αρχείο John Hawkins στη Βρεταννία. Σκόπιμο λοιπόν θα ήταν, στο περιθώριο της συγκεκριμένης έρευνας και παράλληλα με αυτήν, να γινόταν και μία προσπάθεια εντοπισμού τέτοιου είδους υλικού μαζί με μία συνοπτική αναγραφή του, όταν βεβαίως αυτό είναι εφικτό. Οπωσδήποτε κάποια τουλάχιστον ενδεικτική αναφορά στην ύπαρξη και το περιεχόμενο του παρόμοιου υλικού θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμη. Σε κάθε περίπτωση αναλυτική εργασία πάνω σε μεγάλα προσωπικά αρχεία, όπως αυτά που προαναφέρθηκαν, εκ των πραγμάτων αποτελεί ιδιαίτερο εγχείρημα.

Η οργάνωση της έρευνας για τον εντοπισμό των χειρογράφων που αποτελούν το αντικείμενό της παρουσιάζει αρκετά προβλήματα. Βιβλιογραφίες για ορισμένα θέματα, όπως είναι π.χ. τα χειρόγραφα ημερολόγια, ή κάποια λιγοστά άρθρα, όταν και όπου υπάρχουν, είναι βεβαίως μία καλή αφετηρία για την έρευνα αλλά για ευνόητους λόγους δεν εξαντλούν ούτε το ειδικό θέμα ούτε πολύ περισσότερο το γενικότερο. Πάντοτε υπάρχουν βιβλιοθήκες και αρχεία που δεν ερευνήθηκαν, κι όσες ακόμη από αυτές αντιπροσωπεύονται σε μία βιβλιογραφία είναι πολύ πιθανόν να εμπλουτίστηκαν στο μεταξύ από νέα χειρόγραφα. Επομένως, σε κάθε βιβλιοθήκη ή αρχείο η έρευνα πρέπει κάθε φορά να επεκτείνεται και πέραν των ήδη γνωστών χειρογράφων. Οι κατάλογοι των χειρογράφων των βιβλιοθηκών είναι προφανώς η σημαντικότερη πηγή για την έρευνα. Μολοντούτο, όποιος έχει εργαστεί σε μεγάλες βιβλιοθήκες του εξωτερικού, μπορεί εύκολα να αντιληφθεί το πρόβλημα που παρουσιάζει για τον ερευνητή το πλήθος και η ποικιλία του υλικού το οποίο αναζητεί. Παρά το μεγάλο αριθμό διαθέσιμων καταλόγων, η έρευνα δεν είναι εύκολη διότι οι κατάλογοι αυτοί έχουν καταρτιστεί σε διάφορες εποχές από διαφορετικά άτομα με διαφορετικά κριτήρια. Η μεγαλύτερη δυσκολία προκύπτει από το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές δεν ψάχνει κανείς ένα συγκεκριμένο συγγραφέα. Όταν και όπου υπάρχουν, μπορεί να βοηθηθεί κανείς από λημματικούς καταλόγους ή πίνακες, μέσω των οποίων είναι δυνατόν να εντοπιστούν τοπωνύμια που θα αποτελέσουν αφετηρία της αναζήτησής του. Το πρόβλημα είναι μεγαλύτερο στα αρχεία, όπου υπάρχουν μεν κατάλογοι αλλά συνήθως είναι πολύ συνοπτικοί ή ασαφείς και η βοήθεια που προσφέρουν είναι μικρή. Σε κάθε περίπτωση η αυτοψία του υλικού είναι επιβεβλημένη, ακόμη κι όταν τα χειρόγραφα είναι ήδη βιβλιογραφημένα.

Η βιβλιογράφιση μιάς τέτοιας εκτεταμένης ποικιλίας χειρογράφων, ως

θυμηθούμε ότι σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να πρόκειται για αλληλογραφία ή επίσημα έγγραφα, αναμφίβολα θέτει ιδιαίτερα προβλήματα. Π.χ. η βιβλιογραφία μας θα πρέπει να υποδιαιρείται σε κατηγορίες που θα επιτρέπουν τη διατήρηση κάποιας συνέπειας και ομοιομορφίας στο ανομοιόμορφο υλικό μας. Στη βιβλιογραφία, πέρα από τα αυτονόητα στοιχεία, τους πίνακες και τις διασταυρώσεις θα πρέπει να περιλαμβάνονται σε πολύ συνοπτική μορφή ορισμένες ενδείξεις για τη φύση του περιεχομένου τους και για τις περιοχές που αναφέρονται στα χειρόγραφα. Πρέπει να αναφέρονται επίσης τυχόν ιδιαιτερότητες που απαντούν, και κατά πόσο τα χειρόγραφα αυτά συνοδεύονται από άλλο χειρόγραφο υλικό προερχόμενο από τη χώρα ή τις χώρες των περιηγήσεων, ή σχετίζονται με άλλα χειρόγραφα που βρίσκονται σε άλλη βιβλιοθήκη ή αρχείο, κλπ.

Η ιδανική για τους Έλληνες ερευνητές κατάληξη της εργασίας αυτής θα ήταν, μετά την επισήμανση των σχετικών χειρογράφων, να δημιουργηθεί με το υλικό μιά συλλογή μικροταινιών και να κατατεθεί είτε σε μιά βιβλιοθήκη, π.χ. τη Γεννάδειο που θα ήταν και η καταλληλότερη λόγω του πλούτου των περιηγητικών εντύπων που κατέχει, είτε σ' ένα ερευνητικό ίδρυμα. Τα πολλαπλά οφέλη και η διευκόλυνση τόσο της υπό συζήτηση έρευνας, όσο και πλήθους άλλων μελλοντικών, που θα προκύψουν από τη δημιουργία μιας τέτοιας συλλογής είναι τόσο προφανή, ώστε περιττεύει η ανάλυσή τους. Όμως, η υλοποίηση ενός τέτοιου προγράμματος προσκρούει για μία φορά ακόμη στο πρόβλημα της χρηματοδότησής του. Δυστυχώς, μολονότι η συνολική δαπάνη της έρευνας, της φωτογράφησης και της βιβλιογραφίας, αν αυτές μάλιστα γίνονταν ανά ένα κράτος κάθε φορά, δεν είναι πολύ υψηλή - πολύ περισσότερο όταν συγκριθεί με τις χρηματοδοτήσεις που δίνονται σε προγράμματα θετικών επιστημών - καθίσταται απαγορευτική για τα πενιχρά μέσα που διατίθενται για την έρευνα στις θεωρητικές επιστήμες. Στην προκειμένη περίπτωση η δυνατότητα προσέγγισης ενός υλικού που μπορεί να είναι χρήσιμο σε ποικίλες επιστήμες, όπως π.χ. την ιστορία, την ιστορική γεωγραφία, τη φιλολογία, την αρχαιολογία, τη λαογραφία, και το οποίο παραμένει μέχρι τώρα αδιερεύνητο και απρόσιτο θα άξιζε και το μόχθο και τη δαπάνη.

SUMMARY

Travel manuscripts: Proposals for
their utilization by modern research.

Despite the increasing interest in Grecian travel literature, research has been mainly confined in books already published. Much less attention has been paid to travel manuscripts either published in some way, or unpublished. In fact, our knowledge of the number and the extent of existing travel related manuscripts is totally inadequate. From the limited research and the few publications on this subject so far, it is obvious that there is considerable relevant material in the libraries, public and private, and archives in Europe and in the United States. Thus, if we want to have access to this material, it is necessary for us first to locate it, and subsequently to compile a bibliography, a union catalogue, which will make it accessible both to the general public and the specialist on the subject.

This is a difficult and complicated task because, among all the other problems, all research has to be done abroad. It is much better if research was undertaken by teams and not individuals and it was conducted in each country by persons well acquainted both with travel literature and the particular country where the research will take place.

The object of the research needs also to be defined. I would suggest that the term travel literature should be considered as covering a variety of non-fiction texts sharing one essential common feature, the fact that they were written as a result of their authors' travels to a country or countries and relate their experience, their researches, their perceptions of the places and the peoples they visited, regardless of the status of the traveller and the official or private undertaking of his travel. Thus, besides travel books, diaries and journals, *isolaria* and *portolans*, memoirs, reports, and private or official correspondence should be included.

The geographical area of particular interest should be that of the former Ottoman Empire, comprising Greece, Turkey, the Danube Principalities, Cyprus, Palestine and Egypt. Manuscripts of the earliest possible date until 1830, date of the establishment of the Greek State, both published and unpublished, autographs as well as copies, should be included.

It would be particularly useful, if a parallel research was conducted at the same time, and some information was later offered regarding Greek manuscripts, documents or letters, collected, or received, by the travellers.

There is no doubt that research will be difficult and the existing manuscript catalogues do not always help much. In any case, a first hand examination of the manuscripts themselves will be necessary. The bibliography itself will present further problems because of the variety of the material, but solutions can be found. The real problem is finding the necessary funds for such a project, which will be substantial. However, if this project became possible, it would be extremely useful to be supplemented by a microfilm bank of the manuscripts themselves which could be housed either in a Greek Library (the Gennadeion Library seems the most obvious place), or in a Research Institute, so that Greek scholars will be able to have an easy access to them.